

<https://doi.org/10.62837/2025.6.80>

LAMIƏ ƏLİ QIZI HEYDƏROVA
dissertant
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ORCID: 0009-0008-0793-921X

AZƏRBAYCAN PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRİNDƏ ŞƏR KONSEPTİNİN İFADƏSİ XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilindəki paremioloji vahidlərdə – xüsusilə atalar sözləri və məsəllərdə – “şər” konseptinin semantik, struktur və mədəni təzahür formaları araşdırılır. Azərbaycan paremiologiyasında “şər” konseptinin təzahür formalarının araşdırılması, bu anlayışın təkə mənfə emosional yüklə deyil, eyni zamanda xalqın sosial-mədəni dəyərlər sistemindəki yerini və funksiyasını üzə çıxarma baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan, mövzu həm linqvokulturoloji tədqiqatların aktuallığı, həm də milli-mənəvi kodların deşifrə edilməsi baxımından mühüm tədqiqat sahəsidir. Məqalədə əsas məqsəd “şər” konseptinin Azərbaycan atalar sözləri və məsəllərində semantik, struktur və funksional baxımdan necə təcəssüm etdiyini üzə çıxarmaq və bu vahidlərin ictimai yaddaşdakı simvolik və konseptual yükünü dəyərləndirməkdir. Təhlillər göstərir ki, “şər” xalq təfəkküründə yalnız mənfə bir hal kimi deyil, həm də etik xəbərdarlıq və davranış yönləndirici kimi çıxış edən kompleks anlayışdır. Bədii ədəbiyyatdan gətirilən nümunələr bu konseptin kontekstual və estetik imkanlarını da nümayiş etdirir. Beləliklə, “şər” anlayışının paremioloji sistemdəki ifadə modelləri həm dilin semantik imkanlarını, həm də mədəni kodların davamlılığını təhlil etməyə imkan verir.

Açar sözlər: şər konsepti, paremioloji vahidlər, atalar sözləri, məsəllər, milli-mədəni dəyərlər

Paremioloji vahidlər – xüsusilə atalar sözləri və məsəllər – xalqın düşüncə sisteminin, mənəvi-mədəni dəyərlərinin və həyat təcrübəsinin yığcam, lakin çoxqatlı semantik struktura malik ifadələridir. Bu ifadələr sadə formal quruluşlarına baxmayaraq, özündə dərin hikmət, ümumiləşmiş müşahidə və sosial davranış normalarını ehtiva edir. Onlar insan zəkasının və kollektiv müdriqliyin parlaq nümunələri olmaqla yanaşı, həm də milli təfəkkür tərzinin və dəyərlər sisteminin kodlaşdırılmış forması kimi çıxış edirlər.

Atalar sözləri yalnız bədii ədəbiyyatda deyil, həmçinin gündəlik nitq praktikasında da fikrin qüvvətli və əsaslı şəkildə ifadəsi üçün mühüm funksional yük daşıyır. Onlar dilin ekspressiv imkanlarını zənginləşdirən, nitqə sərrastlıq və təsirlilik

bəxş edən yüksək bədii vasitələrdir. Paremioloji vahidlərin obrazlı təfəkkürə söykənən quruluşu onların həm estetik, həm də konseptual dəyərini artırır.

Bundan əlavə, bu cür ifadələr xalqın mədəni kimliyini daşıyan spesifik semantik və struktur xüsusiyyətlərə malik olduqları üçün çox zaman başqa dillərə adekvat şəkildə çevrilməsi çətin olan vahidlər sırasına daxildir. Məhz bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, atalar sözləri və məsəllər milli-lingvistik koloritin daşıyıcısı, mənəvi yaddaşın etibarlı kodu və tarixi düşüncənin sabit daşıyıcısı kimi dəyərləndirilir. Əsrlərin süzgəcindən keçmiş, həyat təcrübəsi ilə sınaqdan çıxmış bu nümunələr xalqın fəlsəfi dünyagörüşünün, sosial normalarının və davranış modellərinin canlı ifadəsidir [1, s.22].

Azərbaycan xalqının mənəvi dünyagörüşündə və lingvokulturoloji təfəkküründə “şər” konsepti dərin köklərə malikdir və əsrlər boyu formalaşmış kollektiv yaddaşın ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Bu konsept yalnız mənfi etik və əxlaqi çalarları ifadə etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda ictimai münasibətlər sistemində neqativ hadisələrin, davranış formalarının, düşmənçilik və ədalətsizlik hallarının simvolik təəcəssümünə çevrilir. Xalqın həyat təcrübəsindən süzülüb gələn paremioloji vahidlərdə – atalar sözləri və məsəllərdə – “şər” konsepti mühüm yer tutur və müxtəlif semantik aspektlərdə reallaşır.

Paremiologiyada “şər” anlayışı çox zaman binar qarşıdurma prinsipinə əsaslanaraq “xeyir”lə müqayisədə işlənir. Bu müqayisə xalq təfəkkürünün dualist dünyagörüşünün bariz nümunəsidir. “*Şərin ömrü az olar*”, “*Şərdən xeyir gəlməz*”, “*Şər əkmə, bəla biçərsən*” kimi atalar sözləri şər anlayışının xalq düşüncəsində daim təhlükəli, dağıdıcı və mənəvi baxımdan qəbuledilməz bir məfhum kimi mövcud olduğunu göstərir. Bu vahidlərdə “şər” həm konkret, həm də abstrakt mənada işləyə bilər: bir halda insanın davranış və niyyətinə yönəlmiş mənfi qiymətləndirməni ifadə edərsə, digər halda isə bütövlükdə ictimai bəlaları, xəyanəti, zülmü, pisliyi təmsil edir.

Azərbaycan paremiologiyasında “şər” konsepti yalnız fərdi səviyyədə deyil, həm də ictimai-mədəni təcrübə səviyyəsində dəyərləndirilir. Xalqın uzun tarixi ərzində üzləşdiyi təhdidlər, ədalətsizliklər və zülm faktları kollektiv yaddaşda “şər” obrazı ətrafında formalaşan simvolik təsvirlərlə təəcəssüm etdirilmişdir. Bu mənada paremioloji vahidlər həm dilin semantik potensialını, həm də xalqın etik-mənəvi oriyentasiyalarını ifadə edən mühüm mənbə kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “şər” konsepti paremioloji vahidlərdə təkcə nominativ şəkildə deyil, həm də metaforik və simvolik semantika vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn, “*Şərin kökü qurusun*” ifadəsində şər konkret bir şəxs və ya hadisə deyil, bütöv bir mənfi başlanğıcın, pisliyin aradan qaldırılmalı olan metaforik rəmzidir. Belə vahidlərdə leksik-sintaktik strukturun özəllikləri ilə yanaşı, semantik dərinlik və mədəni kontekst də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [2, s.43].

Şər konseptinin paremioloji sistemdə təzahür formalarının araşdırılması göstərir ki, bu anlayış tək-cə mənfi emosional reaksiyanın deyil, həm də xalqın mənəvi müqavimətinin, özünüqoruma instinktinin və sosial-mədəni dəyərlərin qorunmasının bir ifadəsi kimi çıxış edir. “*Şər işin sonu yoxdur*”, “*Şərlə oturan, şər qalxar*” kimi deyimlər vasitəsilə cəmiyyət şərdən uzaq durmağı, onu tanımağı və aradan qaldırmağın yollarını göstərir.

Paremioloji vahidlərdə “şər” konseptinin ifadəsi Azərbaycan ədəbiyyatının mənəvi-mədəni kodlarını və etik dəyərlər sistemini anlamaq baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Xüsusilə klassik və müasir bədii mətnlərdə atalar sözləri, məsəllər və sabit ifadələr vasitəsilə “şər” konsepti müxtəlif formalarda ifadə olunmuş və bu məfhumun xalq şüurundakı semantik yükü bədii kontekstdə təcəssüm etdirilmişdir. Nümunələrə diqqət yetirək:

“O şər kişi kəndə gələn gündən bircə gün də rahatlıq görmədik” [5, s.24].

Burada “şər kişi” ifadəsi artıq xalqın nitqində formalaşmış tipik bir paremioloji leksik birləşmədir. Bu, yalnız pis xasiyyətli insanı deyil, həm də çevrəsinə mənəvi və sosial ziyan vuran, fitnə-fəsad yaradan bir obrazı təmsil edir. Yazıçı bu ifadə ilə bir tərəfdən xalq dilinin koloritini bədii mətnə gətirir, digər tərəfdən isə “şər”in insan üzərində yaratdığı psixoloji və sosial təzyiği göstərir. Bu, “şər” konseptinin həm fərdi, həm də ictimai kontekstdə nə qədər dağıcı ola biləcəyini aydınlaşdırır.

“Bəla da bir insandan gəlir, şər də. Adam var, sözü belə ev yıxar” [6, s.23].

Bu fikirdə “şər” insanın dilindən, davranışından törəyən mənəvi təhlükə kimi təqdim olunur. Müəllif burada şəri konkret bir hadisə və ya təbiət hadisəsi kimi deyil, bir insanın niyyəti, fəaliyyəti və davranış forması ilə əlaqələndirir. Bu baxımdan, paremioloji strukturda “şər” sosial-psixoloji bir kateqoriyaya çevrilir. Fikrin sonunda işlənmiş “*adam var, sözü belə ev yıxar*” ifadəsi isə xalqın dərin müşahidə və ümumiləşdirmə qabiliyyətinin ifadəsidir və paremioloji formadadır.

“Şərin gözü doymur, qaranlıq yerdə böyüyər” [3, s.32].

Bu cümlədə şərin həm metaforik, həm də semiotik aspektləri üzə çıxır. “Qaranlıq” burada bilavasitə mənfi başlanğıcın məkanı, məkansızlıq, nəzarətsizlik və ictimai laqeydliyin simvoludur. Paremioloji baxımdan bu ifadə həm də məcazi dildə işlənən xalq hikmətini əks etdirir. “*Şərin gözü doymur*” isə insanın içindəki nəfsin, tamahın və pozucu gücün aramsız təbiətini ifadə edir.

Bədii ədəbiyyatda işlənən bu cür paremioloji vahidlər və onların kontekstdəki istifadəsi göstərir ki, “şər” konsepti tək-cə leksik mənə ilə məhdudlaşmır, o, həm də xalqın mənəvi intuisiyasını, davranış meyarlarını və sosial etirazını ifadə edir. Yazıçı və şairlər bu konsepti bədii obrazların, situasiyaların və süjet xəttinin qurulmasında məqsədyönlü şəkildə istifadə edərək həm qəhrəmanların mənəvi dünyasını açırlar, həm də ümumxalq müdrikliliyini estetik dəyərlə zənginləşdirirlər.

M. İbrahimovun “Böyük dayaq” əsərindəki “*Qonşusunun torpağını əlindən alanın sonu xeyir ola bilməzdi. Bu adam şərdən xeyir umanlardandı*” [4, s. 15] cümləsi dərin mənəvi, etik və ictimai çalarlarla yüklənmiş ifadədir. Bu fraqment, əsərin ideya-estetik xəttinə uyğun olaraq, insanın mənəvi aşınmasını və əxlaqi pozuntularını kəskin şəkildə tənqid edir. Burada “şər” anlayışı sadəcə abstrakt bir pislik deyil, konkret sosial və hüquqi pozuntu — başqasının haqqına girmək, ədalətsiz mülkiyyətə yiyələnmək kimi təqdim olunur.

Təhlildə ilk növbədə diqqətçəkən məqam “*şərdən xeyir ummaq*” ifadəsinin ironik məzmun daşmasıdır. Müəllif bu yolla oxucuya həm mənəvi, həm də praktiki bir dərs verir: əgər insan pis əməllər törədərək nəticədə yaxşı bir aqibət, mənfəət və ya rahatlıq gözləyirsə, bu, həm etik baxımdan qəbul edilməz, həm də həyatın obyektiv qanunlarına ziddir. Bu cür davranışın sonu yalnız məhv və ya cəza ola bilər. Bu mesaj müəllifin həyat fəlsəfəsini və ədalətə olan inamını da ortaya qoyur.

Bundan əlavə, burada işlədilən “şər” anlayışı həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə mənfi dəyərləri özündə birləşdirir. Torpaq məsələsi Azərbaycan kənd həyatında və ümumiyyətlə Şərq düşüncəsində yalnız maddi sərvət deyil, həm də kimlik, soy-kök, ailə mirası və mənəvi bağlarla əlaqəlidir. Belə olan halda, qonşunun torpağını ələ keçirmək yalnız hüquqi pozuntu deyil, həm də mənəvi dəyərlərə xəyanət kimi dəyərləndirilir. Bu baxımdan, qəhrəmanın əməlləri “şər” konseptinə daxil edilərək onun əxlaqi məğlubiyyəti vurğulanır. Eyni zamanda müəllif, məsələn formalaşmış hikmətindən — “*şərdən xeyir gəlməz*” ideyasından istifadə edərək xalq müdrikliyinə istinad edir. Bu, fikrin daha inandırıcı və sarsıdıcı təsir bağışlamasına xidmət edir. Nəticə etibarilə, bu fraqmentdə “şər” anlayışı təkə bir obrazın mənfi xüsusiyyəti kimi deyil, ümumilikdə cəmiyyətin qəbul etmədiyi, ictimai və mənəvi qaydalara zidd davranışların simvolu kimi işlənmişdir. M. İbrahimov burada təkə bir fərdin faciəsini deyil, bu tip əməllərin nəticəsində bütöv bir mühitdə necə mənəvi deqradasiyanın yarandığını da göstərməyə çalışır. Bu baxımdan, cümlənin həm bədii, həm də konseptual yükü olduqca güclüdür. Qeyd edilən xüsusiyyətlərə təkə Azərbaycan xalqının deyil, habelə başqa xalqların da dillərində mövcud pəremiyalarda təsadüf edilə bilər: yəni, hər bir xalqın lügət ehtiyatında mənəvi mədəniyyətə və nitqin ifadəsini gözəlləşdirən zəngin xəzinəyə malik olmasına şahidlik edən pəremiyalar mövcuddur. Bu modellər etnik, genetik və tipoloji bölgüyə görə yaxın olmayan müxtəlif xalqlarda da çox zaman semantik cəhətdən oxşar və qanunauyğun səciyyəyə malik olur.

Beləliklə, “şər” konsepti Azərbaycan bədii ədəbiyyatında təkə mənfi etik-psixoloji məfhum kimi deyil, həm də xalqın əsrlər boyu formalaşmış mənəvi-fəlsəfi təcrübəsinin və kollektiv düşüncə modelinin təəssüm forması kimi çıxış edir. Bu anlayış bədii mətnlərdə əsasən pəremioloji vahidlər – atalar sözləri, məsəllər və sabit ifadələr vasitəsilə ifadə olunaraq, dərin semantik və mədəni qatlara nüfuz edir. Pəremioloji strukturun özündə daşdığı ümumiləşdirilmiş həyat təcrübəsi və sosial

davranış normaları “şər”in bədii kontekstdə təqdimatını həm xalq təfəkkürünün məhsulu, həm də estetik dəyər daşıyan bədii vasitə səviyyəsinə yüksəldir.

Ədəbiyyat nümunələrində “şər” konsepti müxtəlif formalarda – konkret davranış, sosial zülm, mənəvi azgınlıq, fitnə-fəsad və ya mifik-ontoloji qüvvə kimi işlənə bilər və bu çoxqatlı semantik dəyər onun xalq şüurundakı yerini və əhəmiyyətini daha da gücləndirir. Yazıçılar və şairlər paremioloji ifadələri istifadə etməklə yalnız xalq hikmətini bədii struktura daxil etmir, eyni zamanda bu konseptin milli-mədəni kontekstdə necə anlamlandırıldığını göstərir, oxucuya tanış və təsirli semantik kodlar vasitəsilə mənəvi-etik mesajlar ötürürlər.

Nəticə etibarilə, “şər” konseptinin paremioloji təzahür formaları Azərbaycan ədəbiyyatında mənəvi yaddaşın, kollektiv etikanın və mədəni identikliyin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Bu yanaşma ədəbiyyatı yalnız estetik fəaliyyət sahəsi deyil, eyni zamanda xalqın tarixlə sınaqlardan keçmiş mənəvi-mədəni kodlarının qorunub saxlandığı simvolik sistem kimi dəyərləndirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Babayev İ., Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1970, 220s.
2. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985, 245 s.
3. İbrahimov, M. Pərvanə romanı. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1960, 232 s.
4. İbrahimov, M. Böyük dayaq. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1957, 202 s.
5. Məmmədquluzadə, C. Danabaş kəndinin əhvalatları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1934. 40 s.
6. Vəliyev, Ə. Seçilmiş əsərlər. Bakı, Avrasiya Press, 2005, 320 s.
7. Бондаренко В. Т. Пословица: движение между двумя полюсами (общее и отдельное) // Русское слово в мировой культуре. Русский текст и русский дискурс сегодня. Материалы X Конгресса МАПРЯЛ. Санкт-Петербург, 30.06. — 5.07.2003. СПб., 2003. с. 499-503.

LAMIA ALI HEYDAROVA THE CONCEPT OF "EVIL" IN AZERBAIJANI PAREMIOLOGICAL UNITS

SUMMARY

The article examines the semantic, structural, and cultural manifestations of the concept of “evil” as expressed in Azerbaijani paremiological units—particularly in proverbs and sayings. In Azerbaijani paremiology, the exploration of the manifestations of the concept of "evil" is of particular importance, as it reveals not only its negative emotional connotation but also its place and function within the system of the nation's socio-cultural values. In this regard, the topic represents a significant area of research both in terms of the relevance of linguocultural studies and the deciphering of national and spiritual codes. The main objective of the article

is to reveal how the concept of "evil" is reflected semantically, structurally, and functionally in Azerbaijani proverbs and sayings, and to evaluate the symbolic and conceptual significance of these units in the context of collective memory. Analyses show that in the mindset of the Azerbaijani people, "evil" is not perceived merely as a negative phenomenon, but also as a complex concept that serves as an ethical warning and a guide for behaviour. Examples drawn from literary texts also demonstrate the contextual and aesthetic dimensions of this concept. Thus, the expression patterns of the notion of "evil" within the paremiological system allow for an analysis of both the semantic potential of the language and the continuity of cultural codes.

Keywords: concept of evil, paremiological units, proverbs, sayings, national and cultural values

ЛАМИА АЛИ КЫЗЫ ГЕЙДАРОВА
ВЫРАЖЕНИЕ КОНЦЕПТА "ЗЛО" В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются семантические, структурные и культурные проявления концепта «зло» в паремиологических единицах Азербайджанского языка — в частности, в пословицах и поговорках. Изучение форм проявления концепта «зло» в Азербайджанской паремиологии представляет особую научную значимость не только с точки зрения его негативной эмоциональной нагрузки, но и в контексте выявления его места и функций в системе социокультурных ценностей народа. С этой точки зрения тема является важной областью исследований как в лингвокультурологическом аспекте, так и с позиции расшифровки национально-духовных кодов. Основная цель статьи — выявить, каким образом концепт «зло» отражается в Азербайджанских пословицах и поговорках с семантической, структурной и функциональной точек зрения, а также оценить символическую и концептуальную нагрузку этих единиц в общественной памяти. Анализ показывает, что концепт «зло» в народном сознании выступает не только как негативное явление, но и как комплексное понятие, выполняющее функции этического предупреждения и регулятора поведения. Примеры из художественной литературы демонстрируют контекстуальные и эстетические возможности данного концепта. Таким образом, модели выражения понятия «зло» в паремиологической системе позволяют исследовать как семантические потенциалы языка, так и устойчивость культурных кодов.

Ключевые слова: концепт «зло», паремиологические единицы, пословицы, поговорки, национально-культурные ценности

Rəyçi: professor İlham Tahiroğlu